

Miroslav Hroch

Jak jsem
to tenkrát
viděl

Vzpomínky

Jak jsem to tenkrát viděl

Vzpomínky

Miroslav Hroch

Recenzovali

prof. Dr. Pavel Kolář

PhDr. Josef Tomeš, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2024

Redakce Jiří Knap

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2024

© Miroslav Hroch, 2024

ISBN 978-80-246-5575-8

ISBN 978-80-246-5611-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

ÚVODEM /9

PRVÉ DVACETILETÍ /15

Předhistorie /15

Rozhovor /21

Školák v letech nesvobody /24

Mnichov a okupace /26 Na obecné škole /30 Strach
a nedostatek /31 Na gymnázium /34 Rozhovor /36

Začínající gymnazista /40

Germanizační nebo národně záchovné gymnázium? /42

Odkaz humanitní vzdělanosti /46 Konec války a květnové
povstání /48 Nový duch svobodné školy /49 Norská
epizoda /52 Rozhovor /57

Gymnaziální dozrávání /63

Školství se reformuje /64 Vítězný únor doma /66 Změny
ve škole /68 To hlavní bylo studium /71 Cesta k literatuře /74
Hledání smyslu života a jeho norem /78 Prázdninová pra-
covní nasazení /80 Kontakt s politickou realitou: Fučíkův
odznak /83 Režim přitahuje šrouby /85 Závěr gymnaziální-
ho studia /88 Rozhovor /89

DRUHÉ DVACETILETÍ /97

Student historie v letech padesátých /97

Zklamání na češtině /98 Tiché zákoutí na historii /101 Prázdninové aktivity /104 Prvé dotyky vědy /107 Rok 1953 /110

Studentský vědecký kroužek /115 Mezi sedmnáctým a devatenáctým stoletím /117 Rok šestapadesátý /120 Maďarská zkušenost /123 „Vlastní hlava“ versus indoktrinace /126 Rozhovor /131

Asistentské začátky a hledání cesty k vědě /142
Knihovna historického semináře /143 Závěr studia /145
Výměnný zájezd do Polska /147 Poznávání NDR jako inspirace i výstraha /148 Komise historiků ČSSR a NDR /150
Tajemníkem Letní školy slovanských studií /152 Přes kome-
niologii do Švédska /153 Prvý krok ke studiu utváření náro-
da /155 Rozhovor /161

Léta problémů a průšvihů /169
Kampaň proti „pozitivismu“ /172 Existenční starosti /174
Problémy s bydlením /177 Historikem hospodářských
dějin? /178 Sovětská zkušenost /181 Vstřícnost, která se
nevyplatila /184 Cesta do strany /187 Svazáckým funkcioná-
řem /189 Rozhovor /192

Šedesátá léta aneb Velká naděje /201
Proměny katedry obecných dějin /202 Od baltského obchodu
k národním hnutím /206 Nová možnost: aktualizace vědecké-
ho poznání /210 Dveře na Západ se pootevírají /213 Hostem
v Marburgu /215 Habilitační práce /221 Zkušenost „špio-
na“ /227 Rozhovor /230

Radostná očekávání a nové obzory /248
Ve vleku velké politiky /249 Věda se osvobozuje /256 Jaro
v Praze /260 Jaro v Paříži /263 V předvečer katastrofy /268
Rozhovor /270

Konec nadějí /276
Letní škola ukončená invazí /277 Mezi Prahou a Freiburgem /282
Nebyl jen Freiburg /285 Spolupráce s Golo
Mannem /287 Co dělat? Emigrace jako alternativa /291
Co dělat? Převzít zodpovědnost jako jediná alternativa /294
Rozhovor /296

TĚŽKÁ LÉTA /302

Fakulta žije dál /307

Normalizační otřes /307 Epizody normalizačních průšvihů /312 Jak jsem naletěl na perestrojku /318 Rozhovor /325

Studium a studenti /332

Učitelé i studenti odcházejí, obor zůstává /333 Vynikající studenti ve slepé uličce /335 Se studenty na „praxi“ ve Varšavě /339 Zápas o udržení odborné úrovně oboru /341 Staronové studijní podmínky /344 Rozhovor /348

Věda ve staronových podmínkách /353

Od křížáků k baltskému obchodu /356 Revoluce jako historický a teoretický problém /358 Jak mne „objevil“ anglosaský svět /359 Publikace mohou být úspěšné i méně úspěšné /362 Rozhovor /365

Nedat se izolovat od mezinárodní vědy /369

Styky se Západem pokračují v odlišné podobě /371 Československo-polská komise historiků /374 Poprvé v Londýně /376 Znovu „agentem“ /378 Na vlně zahraničního úspěchu /381 Rozhovor /386

DOSLOV /393

ZKRATKY /401

REJSTŘÍK /403

Úvodem

Chtěli jsme s jedním srdcem žít
v své pýše deset životů
Stačili jsme si však z nich vzít
jen desaterou robotu
Josef Hora

Bude to už víc než deset let, co mne oslovil pan doktor Josef Tomeš a ptal se, zda bych nechtěl napsat vzpomínky na svůj život. Zdál se mi to být dobrý podnět, nejednou jsem si samozřejmě zavzpomínal na mladé časy. Ale sepsat to? Už sám ten akt písemného zachycení implikuje představu, že napíšu text, který bude zprostředkovávat dosud neznámé relevantní sdělení o minulosti. Tedy, že budu líčit události, jichž jsem se účastnil, resp. byl jejich svědkem, a jež stojí za připomínku, protože významně ovlivnily chod dějin. Ale to ode mne nelze očekávat, protože nic takového jsem nezažil. Proto jsem se domníval, že moje vzpomínání může mít nějakou – a to jistě jen skromnou – hodnotu především tehdy, pokusím-li se podat nezávislé svědectví o tom, jak jsem vnímal a jak jsem nazíral dobu a drobné události, které jsem prožil. Domníval jsem se, že to svědectví by mělo být „nezávislé“ v tom smyslu, že nebude ovlivněno (přesněji řečeno, že bude jen v co nejmenší míře ovlivněno) tím, co se o oné době později publikovalo – ať již jako paměti mých starších kolegů či učitelů nebo jako výsledky bádání historiků soudobých dějin. Nicméně, jako stále ještě sedmdesátník jsem si tehdy připadal příliš mladý na to, abych se do takového psaní pustil. „Mladý“ nikoli ve smyslu věku, ale ve smyslu pracovní a životní náplně. Pořád ještě jsem měl spoustu práce, kterou jsem považoval za důležitější, a začít zapisovat vzpomínání by předpokládalo věnovat mnoho času tomu, abych dal nejdřív do

pořádku své staré neuspořádané papíry, prošel dost rozsáhlou korespondencí – prostě, že by to vyžadovalo „celého člověka“ a jeho plné nasazení. Kromě toho jsem se necítil jako na konci cesty, kdy člověk už jenom hledí zpět. Přiznávám, že jsem několi-krát začal, načrtl nějakou kapitolku, ale pak se mi to napsané nelíbilo a já si dal pauzu. Předkládaný text tedy vznikl postupně během snad šesti osmi let.

Dnes je to jinak, dnes již skutečně jsem došel na konec cesty, uzavřel jsem své badatelské aktivity – byť mnohé zůstalo nedokončeno – a nehodlám se pouštět do dalších. Zůstal jsem věren záměru, nehodlám při svém vzpomínání podnikat náročné rešerše do pramenů či odborné literatury, abych nějak vylepšil, doplnil či kriticky prověřil to, co se o období druhé poloviny dvacátého století u nás v současnosti napsalo. Ostatně, jako téměř devadesátník bych na to již ani neměl sílu. Toto vyprávění tedy rozhodně nehodlá být nějakým novým „projektem“ ani příspěvkem do „paměti národa“. Těch i oněch bylo napsáno pozhnaně a nevím, zda bych je mohl nějak smysluplně rozmnožit, zvláště vzhledem k tomu, že jsem nikdy nezastával významnější funkce v politickém, společenském ani vědeckém životě. Navíc, a možná v důsledku toho jsem se ani blíže nestýkal – snad až na jedinou výjimku – se známými osobnostmi veřejného či vědeckého života, takže o nich nemohu říci nic než to, co bylo obecně známo. Mým prvořadým cílem je podat jakousi mikrohistorickou sondu do dobového diskurzu. Předložit svědectví řadového vědce a vysokoškolského učitele, svědectví o tom, jak jsem vnímal svoji dobu, a to jak ten malý svět svého oboru a fakulty, tak makrosvět velkých politických a hospodářských událostí. V tom druhém ohledu – v poloze „velkého“ světa – jsem byl spíše pouhým nezasevěným svědkem proměn a zvrátů, jichž během mého dlouhého života nebylo málo.

Patří k mé profesi historika vědět, jak silně deformují pamětníkovo vzpomínání informace, které o tom, co prožil, dodatečně získal, třeba i po několika desetiletích, z pozdějších zpracování, ať již vědeckých, či žurnalistických. Domnívám se, že toto mé vzpomínání může přinést něco nového, a tedy mít smysl jen tehdy, když podá autentické svědectví o tom, jak jsem dění viděl a vnímal jako současník, tedy v době, kdy se událo. Toto vědomí ještě posílilo mé rozhodnutí, že se budu snažit své osobní vzpomínky zachovat pokud možno neporušené – a být co nejméně

ovlivněn pozdějšími informacemi a zejména pak názorovými stereotypy a úsudky o časech, které jsem prožil. Věděl jsem, že bych je mohl právě tak (třebas neuvědoměle) přijímat, jako s nimi skrytě či otevřeně polemizovat. Proto jsem se, jak už jsem napsal, vyhýbal nejen četbě prací o soudobých dějinách, ale také vzpomínkovým publicistickým či „uměleckým“ pořadům, jako bylo třeba televizní „Vzpomínej“. Ve svých publikacích o historickém vědomí nejednou varuji před nebezpečnou manipulací, kterou sebou nese pěstování „národní paměti“ cestou jednostranné účelové selekce údajů.

Uvědomuji si, že snaha ignorovat pozdější vědecké poznatky o minulosti, kterou jsem prožíval, nese sebou nejméně dvojí riziko. Za prvé, mnohé informace, které mi připadají jako dosud neznámé, novými již dávno nejsou, protože již o nich někdo psal a já to nevím. Druhé je riziko faktografických chyb. Těch bude v textu jistě celá řada. Není však mým cílem vykreslit vyčerpávající a faktograficky úplný obraz minulosti tím, že budu v drobnostech upřesňovat průběh událostí obecně známých. Ostatně by to ani nebylo v mých silách. Navíc se domnívám, že je užitečné podat svědectví právě o tom, jaké zprávy a zvěsti kolovaly, jaké informace byly známy a co jsme si o nich mysleli, ať již byly pravdivé, či nikoli. A nepřímou také o tom, co jsme ve své době o své době nevěděli. Během posledních dvou desetiletí vyšlo již velmi mnoho faktografických prací, kde si lze ověřit či upřesnit dataci, názvy institucí i kvantitativní údaje. Již od konce minulého tisíciletí však si historická věda, ovlivněna teorií či spíše metodou diskurzivní analýzy, uvědomuje, že poznání příčinných souvislostí je třeba prohloubit tím, že se snažíme zjistit, jak tehdy současníci svoji dobu vnímali, ať již byli jejími aktéry, či pouhými svědky. Termínem svědek však nemám na mysli někoho, kdo nezúčastněně přihlíží. Velmi často – a možná povětšinou – úloha „svědka“ zahrnovala v mém chápání také někoho, kdo sice „velké“ události nevymýšlel ani neuskutečňoval, ale když už je musil přijímat a přizpůsobit se jim, mohl v nejednom případě jejich dopady na „obyčejný“ život modifikovat.

Tento přístup svědka své doby jsem v zájmu plynulého vyprávění nemohl dodržet v plném rozsahu – neboť vzpomínání nemůže jinak než být vyprávěním osobním. Samozřejmě, při vši snaze o nezávislost je obraz minulosti v mysli jedince vždy subjektivní záležitostí a je organicky propojen se vzpomínkou na

osobní osudy i na to, jaké postoje jsem zaujímal k událostem, problémům či kolujícím pověstem. V tomto případě může paměť velmi klamat. Vědom si této skutečnosti jsem se snažil dávat přednost detailům, které se mi pevně vryly do paměti, před vyprávěním o událostech, které si již pamatuji jen mlhavě. Někdy jsem se mohl uchýlit ke svým soukromým „pramenům“, tedy k zápiskům a textům, které jsem si psal zejména v mladších letech, a také ke korespondenci, poněvadž jsem si obvykle pořizoval kopie odeslané pošty. Nedokázal jsem se ovšem zcela vyhnout pokušení komentovat občas tehdejší své zážitky a své i cizí postoje sub specie toho, co následovalo nebo v porovnání s tím, co se děje dnes. Takových úletů je však v textu jen poskrovnu.

Nešlo mi však jen o to, abych oživoval někdejší názory na dobové situace, konflikty a dilemata. Můj život byl životem s vědou a pro vědu a zároveň životem se studenty a pro studenty a jeho nejdůležitější složkou byla právě vědecká a pedagogická, případně i popularizační práce. Proto se domnívám, že je třeba podat svědectví o náplni vlastního života a do vyprávění zahrnuji také vzpomínky na svoji badatelskou práci, stejně jako na osudy a ohlasy napsaného. K tomu patří také pokus zpřítomnit si, proč jsem se rozhodoval pro to či ono téma, ten či onen problém. Jinak řečeno, snažím se připomenout si a formulovat smysl, který jsem své práci přikládal. Nebude snad bez zajímavosti podat také svědectví o tom, jakého přijetí se výsledkům mé práce dostalo, a to nejen doma, ale i v očích mezinárodní vědecké komunity.

Nemohu při tom pominout vzpomínky na to, jak jsem se pořádal s metodologií svého oboru, jaké jsem volil pracovní postupy a jak jsem se díval na chod dějin. Snažil jsem se však, aby tato složka nezastínila to hlavní, o co mi jde – podat svědectví o životě malém, ale pro naši humanitní vzdělanost důležité komunity. Proto jsou předkládané kapitoly jen ve velmi omezené míře také drobným příspěvkem k dějinám oboru, jemuž jsem se věnoval – tedy evropským dějinám (úředně se obvykle nazývaly dějinami obecnými) a jejich postavení v našem akademickém prostředí i v národní vzdělanosti. Při tom však jsem se i zde snažil rekonstruovat především své tehdejší pohledy a představy. Doufám totiž, že mi bude ještě dopřána možnost, abych na jiném místě a v jiné podobě mohl rozvést a dokumentovat své současné hodnotící soudy a názory, nejen na běh dějin, ale i na cesty a stav české vědy a vzdělanosti i její roli doma i ve světě.

I když se distancuji od pronášení hodnotících soudů nad minulostí, nacházím ve svém životě (ostatně nepříliš četné) situace, kdy jsem usiloval – pochopitelně jen ve svém fakultním a obořovém mikrosvětě – o prosazení změn, které jsem považoval za užitečné a potřebné, anebo kdy jsem se naopak snažil zabránit změnám k horšímu. Proto jsem nemohl ve vzpomínání tak zcela vyloučit pohled z hlediska člověka, který se nakonec dověděl, jak to dopadlo. A že to dopadlo jinak, než očekával – on i jeho současníci. Jak efemerními se dnes zdají některé zápasy, známe-li jejich výsledek v perspektivě několika následujících desetiletí! Jak zbytečné byly některé naše obavy a jak se naopak vymstilo podcenění jistých okolností, institucí či lidí. Jak odlišné od těch dnešních, a tedy nicotné, se mladším generacím jeví některé činnosti či instituce, které jsme považovali za hodnoty, jež jsme se snažili zachovat! A mnohé z nich už ani jako hodnoty vnímány nejsou.

Život každého z nás, to nejsou jen úspěchy, patří k nim také křivdy, prohry a projevy slabosti. Také v nich se odrážel a do nich se promítal vztah mezi společností a jedincem. Také ony utvářely moje vnímání poměrů i moje postoje k nim. I když se na ně nerado vzpomíná, patří k životu a je třeba je brát v úvahu a sluší se zaznamenat zejména ty z nich, které vyplývaly z mé činnosti na filozofické fakultě a nebo se dotýkaly mé vědecké práce, jejích výsledků, její kvality. Ve dvou či třech případech jsem považoval za potřebné uvést na pravou míru a vysvětlit epizody, které se staly zámkou pro falešná obvinění. Na druhé straně konflikty a problémy soukromé a rodinné povahy, nechť jsou zakryty milosrdným pláštíkem zapomnění. Nehodlám se snižovat k vyprávění dobových pomluv o tom, kdo, kde a s kým ani ke hledání a zveřejňování kompromitujících materiálů, jak to někteří mladí i staří současníci s oblibou dělají.

Můj dospělý život mezi dobou studií a počátkem devadesátých let je, podobně jako život mých vrstevníků, rozdělen mezníkem let 1968–1970. Ta dvě období se lišila nejen tím, jak na nás dopadaly politické poměry ve státní i ve fakultní poloze, ale také místem, které jsem ve společnosti zastával já. Proto se vnitřní členění i způsob vyprávění o době normalizační liší od kapitol předchozích.

Vyprávění o době tak časově vzdálené vždy zahrnuje okolnosti i instituce a stereotypy, které jsou nesrozumitelné či sotva

pochopitelné mladé generaci. Domnívám se, že jsem potřeboval jakousi zpětnou vazbu, někoho, kdo onu dobu neprožil a kdo upozorní na místa málo srozumitelná, těžko pochopitelná či lišící se od standardních informací a stereotypů současnosti. Proto jsem zavázán díkem kolegovi Zdeňku Nebřenskému, který mi nabídl, že mi pomůže komentáři či přesněji řečeno otázkami k textům, jež jsem průběžně psal. Byla to pro mne cenná „zpětná vazba“, která mi pomohla uvědomit si, jak vzdálené jsou naše tehdejší postoje a názory od názorů a snad i od životního stylu dnešní mladé i střední generace. Mnohé jsem díky jeho připomínkám do svého textu doplnil či upravil. Samotné otázky pak jsou spolu s mými odpověďmi zařazeny za každou kapitolou.

Vydání této knihy umožnila ediční komise Fakulty sociálních věd UK, která ji na doporučení paní docentky Antonie Doležalové zařadila mezi své publikace vydávané Nakladatelstvím Karolinum. Dále děkuji oběma recenzentům doktoru Josefovi Tomešovi, který mne k sepsání knihy inspiroval, a profesoru Pavlu Kolářovi (Universität Konstanz), který mne upozornil na řadu drobných omylů a nepřeností v textu. Nakonec bych rád vyjádřil své uznání práci redaktora knihy pana Jiřího Knapa, jehož nápady a návrhy pomohly zlepšit nejen stylistickou, ale i obsahovou úroveň mého textu.

Praha, podzim 2020

Prvé dvacetiletí

PŘEDHISTORIE

Pokusy o autobiografii začínají obvykle vyprávěním o rodinných či rodových kořenech, o předcích či prapředcích. Může nám to připadat konvenční, pro koho jsou ale takoví předci zajímaví? Může nám to připadat rovněž žánrově nedůsledné a klademe si otázku, k čemu může posloužit vzpomínání na lidi, které neznám?

Proti podobné úvaze lze uplatnit argument metodologický. Jedním z poznatků, k nimž jsem dospěl, když jsem se jako historik zabýval jednáním lidí ve společenských procesech bylo, že pochopíme a vysvětlíme toto jednání – a zejména jednání kolektivní – snáze, jestliže si je zařadíme do společenského kontextu. Jinými slovy, zařadíme-li si sociálně a profesionálně aktéry společenských proměn. Mám-li být důsledný, musím tento poznatek aplikovat i na svůj vlastní život.

S jistou dávkou zevšeobecnění lze říci, že moji předkové patřili ke dvěma zcela odlišným kulturně-profesním tradicím a tomu odpovídaly i rozdíly životních stylů a snad i genetické výbavy. Můj tatínek pocházel ze selského rodu, který je prameny na stejném statku doložen od 16. a možná již od 15. století v obci Předbořice. Ta leží v chudém kraji na jižním pomezí malebné Středočeské pahorkatiny, která se táhne od Blaníku a České Sibiře až k údolí Vltavy. V matrikách lze dohledat, že od 18. století pocházely manželky těchto sedláků z okolních vesnic, z nichž do nejbližší je to asi 30 km. Za patrimoniální doby sídlil nejbližší správní orgán na hradě Orlík, po modernizaci správy bylo okresním městem Milevsko, nevdálenější místo, kam se chodilo, bylo poutní místo – příbramská Svatá Hora.

Moje maminka pocházela z rodu neustále se stěhujících sklářských mistrů, kteří podle ústně předávané rodinné tradice snad pocházeli ze Šumavy, kde skutečně žil sklářský rod

Haslingerů – zachytil je ostatně v jednom ze svých románů Karel Klostermann. Ale ti moji předci, o nichž mám údaje od konce 18. století, dělali sklo pouze v českém vnitrozemí. Jak to bylo v dané profesi obvyklé, jejich pracoviště se posouvala, takže jedna generace žila a pracovala v okolí Ledče v Tasicích, další na Vysočině v Herálci, jiná v okolí Třeště. Tam se ženili někdy s dcerami místních obyvatel, obvykle také sklářů. Můj dědeček pak pracoval nejprve v Janštýně u Třešti, ale odstěhoval se s početnou rodinou počátkem století na opačný konec Čech – na Teplicko. Tak nějak jako mladý Jakub Sklár ve známém seriálu.

Můj vesnický dědeček byl synem největšího sedláka v Předbořicích a měl jako nejstarší zdědit statek. Zamiloval se však do dcery jiného místního sedláka a odmítal posečkat se svatbou do doby, kdy jeho otec bude ochoten jít na výmínek. Bylo z toho rodinné drama, které skončilo tím, že otec sedlák koupil svému nemilovanému, ale zamilovanému synovi ve vsi velkou chalupu a přidal k tomu kus vlastních polí, takže vznikl nový statek, samozřejmě o mnoho menší než ten rodový. Dědeček zřejmě měl dost široký rozhled a zároveň asi chtěl svému otci dokázat, o co přišel, když ho nenechal na rodovém gruntu, tedy jak dobrý je hospodář. Zaváděl prý ještě před válkou novinky jako mlátičku a secí stroj, koupil babičce šicí stroj, prý první ve vsi, získal si uznání jako amatérský vesnický léčitel zvířat – veterinář. Vedle toho ovšem vášnivě pytláčil na panském a choval čistokrevné lovecké psy. Já si ho pamatuju již jen jako statného holohlavého výminkáře, který dokázal být vtipným společníkem, stejně jako se pohádat se svým synem hospodářem o to, jak se co kde má osít. Před válkou, až do své osmdesátky, pracoval o žních stejně jako všichni ostatní.

Z jeho čtyř synů nejstarší zdědil statek, druhorozený pak šel „sloužit“ na dráhu a vypracoval se na výpravčího. Třetí se vyučil řezníkem, ale nenašel po válce práci a vystěhoval se do Chicaga, kde se dobře uchytil v české komunitě a navždy tam zůstal. Můj tatínek byl nejmladší, jako dítě prý dost stonal, ale dobře se učil a rodiče ho chtěli na radu pana učitele poslat na studia, tedy asi na gymnázium. On ale nechtěl odejít z domova, dokončil školu na vsi a šel pak do Sedlčan, kde se vyučil v malé továrničce strojním zámečnickem. Měšťanku si dodělal až v dospělosti. Na cestě za prací se přes Teplice a vojenskou službu dostal až do Prahy. Vždy se ale až do své smrti cítil nejlíp na rodném statku, kde trávil všechny dovolené, pochopitelně to bylo vždy v době

žní, kdy byla užitečná každá ruka. Po kolektivizaci jezdil dál, ale pochopitelně spíš jako údržbář a kutil.

Můj sklářský dědeček patřil k elitě ve své profesi a měl tomu odpovídající pověst, sebevědomí a pravděpodobně i příjmy. Díky svým příjmům mohl uživit velmi početnou rodinu. Ještě ve čtyřicátých letech minulého století si prý skláři v Nižboru vyprávěli tragikomický příběh o známém sklářském mistrovi Haslingero-vi, který chtěl své umění předat synovi. Pořád se mu však rodily samé dcery a teprve když jich měl devět, narodil se mu syn, ale ten nezdědil jeho obratnost a sklářskou pištalu nakonec nepřevzal. Když se dědeček pro cosi nepohodl s majiteli sklárny v Janštýně u Třeště, odstěhoval se s celou rodinou do Hudcova u Teplic, kde dostal dobré místo v místních sklárnách. Rozmnožil tak tamní početnou českou menšinu a brzy se zapojil do místního menšino-vého hnutí. Politicky se angažoval v barvách národně socialistické strany. Získal si tam jistou popularitu, takže když zemřel, otiskly místní noviny na jeho památku básničku. Jako socialista patřil k antiklerikálům, jako vlastenec posílal všechny své dcery do „matiční“ české školy, kde ovšem mohly získat jen základní vzdělání, protože vyšší školy byly německé. Když povyrostly, posílal je do Sokola a do národně socialistické mládeže.

Moje maminka byla z dcer nejmladší. Její starší sestry se postupně provdaly, jak to odpovídalo rodinné tradici, většinou za skláře nebo brusiče skla, měly tedy slušně zajištěnou existenci a postupně odcházely z domova. Staly se matkami a hospodyně-mi a vystačily se svým základním vzděláním. Jen druhá nejstarší si nevzala skláře, ale úředníka, jenž byl náčelníkem tamní sokol-ské župy. Čtyři sestry zůstaly v pohraničí, dvě se s manžely sklá-ři odstěhovaly do Poděbrad, jedna následovala již před válkou svého muže, pochopitelně také skláře, do Ruska. Zůstali tam po celou válku, uprchli až po vypuknutí říjnové revoluce a usadili se v Poděbradech, kde tenkrát ještě byly sklárny.

Když vypukla válka, žila maminka doma u rodičů už jen se svou o dva roky starší sestrou, která právě ukončila školu. Ma-minka měla smůlu. Vzhledem k tomu, že velká část mužů musela narukovat a bojovat za císaře pána, chyběly ve sklárnách pra-covní síly, především ty nekvalifikované. Proto byly na pomocné práce nasazeny děti, a tak musela maminka rok před ukončením školy nastoupit do sklárny a pracovat tam až do konce války. Bylo pro ni tedy jakýmsi odškodněním, že ji po válce rodiče

poslali jako jedinou ze všech dcer do učení, do jakéhosi módního salonu v Teplicích. Tam se vyučila švadlenou a byla tam několik let zaměstnána. Mezitím dědeček zemřel na rakovinu, kterou si zřejmě přivodil tím, že dělal barvené sklo (byl prý specialista na kobaltovou modř), a maminka se starala o babičku do její smrti v polovině dvacátých let. Když zůstala sama, odešla hledat štěstí do Prahy. Začala šít „po rodinách“, a protože byla šikovná, dařilo se jí celkem dobře. Na tu dobu ráda vzpomínala nejen proto, že to byl příjemný druh práce, ale také proto, že měla čas cvičit v Sokole i chodit s kamarádkami do divadel a na taneční zábavy.

Moji rodiče se seznámili dva roky po válce v Teplicích na nějaké akci národně socialistické mládeže a po čase „spolu začali chodit“. Pak ale tatínek musel na vojnu, do Teplic se nevrátil a jeden druhému se ztratili z očí. Po sedmi letech, když už maminka žila v Praze, se náhodou znovu setkali, opět při jakési zábavě národních socialistů. Tentokrát se už jeden druhému neztratili. Neměli nejdřív kam složit hlavu, ale usmálo se na ně štěstí. Tatínkova švagrová měla sestru a ta se vdala do Prahy za dobře situovaného úředníka, který patřil k zakladatelům stavebního bytového družstva Svornost na Žižkově. Jeho členy byli především drobní úředníci a zaměstnanci a také kvalifikovaní dělníci, tedy lidé, kteří nebyli chudí, ale neměli ani na rozhazování. Družstvo se ustavilo tak, že jeho členové u stavební firmy objednali na konci dvacátých let stavbu mohutného šestipatrového domu v Lucemburské ulici a financovali stavbu jednak tím, že každý složil vklad ve výši několika desítek tisíc korun, jednak tím, že si vzali úvěr, který pak spláceli po mnoho následujících let. Tatínek do toho vložil svůj podíl na dědictví rodného statku, maminka své úspory, ale stačilo to jen na malý byt s okny na sever a do dvora. Jako malý jim ovšem ten byt tehdy nepřipadal, ale nejednou si stěžovali na to, že je temný, bez slunce. „Kam nechodí slunce, chodí lékař,“ říkalo se tehdy. V mých vzpomínkách se ta představa nevlídného temného bydlení přenesla na celý dům. Teprve po válce se rodičům podařilo ten byt vyměnit za jiný, ve stejném domě, jen trochu větší, ale s okny na jižní stranu.

Narodil jsem se jim ve znamení Sokola. Rok 1932 byl nejen rokem Všesokolského sletu, ale také stým výročím narození Miroslava Tyrše. Na předchozím sletu maminka ještě cvičila, teď pochopitelně nemohla. Tak bylo skoro osudově určeno, že dítě, které se narodilo onoho roku sokolské matce, nemohlo dostat

jiné křestní jméno než Miroslav. Nebylo to tehdy jméno příliš časté, aspoň tedy v okolí našeho bydliště. V dětství jsem si proto užil dost a dost posměšků z úst svých vrstevníků, kteří pochopitelně nemohli znát Rychlé šípy.

Odhlédnuto od sokolské slávy jsem se ovšem nenarodil do šťastné doby. Tatínek krátce nato ztratil práci v jedné z vysočanských továren. Pak po dva roky střídal krátká zaměstnání s nezaměstnaností, ale maminka si stihla přivydělávat šitím, takže jsme určitě nehladověli. Hodně se ale šetřilo. Vyprávěli mi, že jednou z prvních vět jsem, kterou jsem, snad ještě ani ne tříletý, dokázal zformulovat, když maminka přišla domů a položila nákup na stůl. Byla to otázka: „Co jsi to koupila? Kolik to stálo?“

Situace se rázem zlepšila, když tatínek našel práci v letňanské továrně Letov, kde se vyráběla letadla, myslím, že hlavně vojenská. Jistě to souviselo se začínajícím zbrojením tváří v tvář německé hrozbě. V té továrně pak natrvalo pracoval až do důchodového věku. Tenkrát jsem si pochopitelně neuvědomoval, jak tvrdý měl životní rytmus, a bral jsem to jako samozřejmé. Cesta tramvají trvala víc než hodinu, směna začínala v šest, musil tedy vstávat někdy po čtvrté ráno. Vzpomínám si jen, že když přišel domů, něco pojedl a uložil se v kuchyni na gauč ke spánku. Rodinný život se konal až večer a samozřejmě v neděli. To jsem ho musil dopoledne doprovodit do kostela na mši do právě dokončeného Plečnikova kostela na náměstí Krále Jiřího. Pak byl slavnostní nedělní oběd a odpoledne jsme vyrazili i s maminkou na procházku do některého z okolních parků. Tak to probíhalo i poté, co se roku 1941 narodil můj mladší bratr Pavel.

Nezvpomínám si, že by můj klukovský všední den byl nějak zvlášť radostný. Snad to bylo ovlivněno tím, že maminka o mne měla strach a přísně vymezila, ve kterých ulicích v okolí našeho domu se smím pohybovat. Tam se daly hrát leda kuličky nebo na honěnou. Snad to bylo také tím, že v našem domě jsem neměl dost vrstevníků. Buď to byli starší kluci, kteří mne mezi sebe nebrali, nebo o hodně mladší. Ten dům stál přesně na hranici mezi dvěma světy – proletářsky žižkovským a středostavovským vinohradským. Snad proto jsem se nedokázal přiblížit ani k partě obhroublých „Koláráků“ (podle nedalekého Kolárova, dnes Žižkova náměstí), ani jsem nemohl dost dobře zapadnout mezi slušně oblečené a namyšlené „Olšañačky“ z novostaveb vinohradských činžáků.

Občas mne v neděli rodiče vzali na setkání spolku rodáků, tedy těch, kdo se narodili v Předbořicích a okolí a žili v Praze. Bylo tam veselo, pilo se pivo, občas mi dal někdo cucnout za hlučného protestování mamincina. To byl vlastně jediný společenský styk mých rodičů. Jinak se družili a navštěvovali jen s příbuznými. Při velkém počtu sourozenců ovšem příbuzenské styky zabraly hodně času. Zdálo se mi, že u nás byla skoro pořád nějaká návštěva – někdo z tet či bratranců a sestřenic. Často si při té příležitosti dali něco šít nebo upravit.

Maminka návštěvy oplácela, tedy hodně cestovala a brala mne pochopitelně s sebou. Na delší pobyty u sester v Košťanech u Teplic, na kratší návštěvy k sestřám do Poděbrad. Tatínek jezdil, jak již řečeno, pouze do své rodné vesnice a občas vedl k mamincinu cestování kritické řeči, při nichž se neopomněl otřít o „toulavé sklářské boty“. Nakonec se prý dohodli, že jedny prázdniny jsme cestovali bez tatínka na sever, ty další s tatínkem do Předbořic. Z cest do severního pohraničí si však pamatuju jen tu z léta 1938. Zažil jsem tam plno příbuzných i jejich kamarádů a spoustu legrace na výletech. Netušili, že se takto již nikdy neseťkají. Nebo možná i tušili, ale já si na nějakou stíněnou náladu nevzpomínám. Ať tak či onak, ta cesta na sever s maminkou byla pro mne i pro ni vlastně navždy poslední.

Velká politika zasahovala do mých dětských zážitků jen vzácně, jako třeba když se roku 1938 konal Všesokolský slet, kde již necvičila generace mých rodičů, ale mých sestřenic. Hodně se to prožívalo, ale spíš doma, do hlediště strahovského stadionu mne rodiče s sebou nevezli. Zato mne rok předtím vzali do dlouhého průvodu, který se táhl pomalým krokem. Byl jsem zklamán tím, jak krátce a jak malý kousek pana prezidenta jsem viděl. Doma se samozřejmě o politice hovořilo, ale ty řeči šly povětšinou mimo mne. Ze zachovaných střípků pamatuju, že se nadávalo na vlajkaře a turnery, mluvilo se o Španělsku a o válce. Obavy z války se v naší rodině zřejmě objevovaly již dlouho před Mnichovem. Když jsem nedávno měl příležitost číst si dopisy, které psal můj vesnický dědeček synovi do USA, našel jsem v nich takové obavy již roku 1936. Možná, že to byla výjimka, možná, že to bylo běžné. Ať tak či onak, války jsme se záhy dočkali.

* * *

Zajímalo by mne, zda jsou vaše vzpomínky čisté subjektivní zkušeností v obecně historickém rámci? Píšete „po paměti“ nebo máte k ruce také nějakou literaturu? Řadu informací, o kterých se zmiňujete, znám totiž z literatury nebo z pramenů, s kterými jsem pracoval.

Zasvěcené vzpomínání toho typu lidí, kteří nastudovali kontext doby, kteří měli literaturu, mají k tomu deníky, těch lidí je celá řada. Ale já to nepojímám jako vědu. Myslel jsem si, že by ty moje paměti mohly být specifické v tom, že si vlastně snažím vzpomenout, jak se mi to tenkrát jevilo, co se zdálo tak důležité, že jsem si to zapamatoval. Záměrně jsem nic o dějinách té doby nečetl, protože pak člověk s tím polemizuje nebo to chce opravit, protože ví, že je to špatně, a to já samozřejmě nechci. Nejde mi primárně o to upřesnit poznání, ale jde o svědectví v tom smyslu, jak to zevrubně zdůvodňuji v předmluvě...

Jste schopen říci, jak vás ovlivnilo společenské prostředí, ve kterém jste vyrůstal? Ve svém životě jste se mu jako absolvent klasického gymnázia a univerzitní profesor s vyhraněnými humanitními zájmy značně vzdálil. Dějinami selského stavu či dělnické třídy jste se nikdy nezabýval.

Prostředí, ve kterém jsem vyrostl, a to není jen úzká rodina, mne naučilo, jak těžkou prací vznikají materiální hodnoty, díky nimž vůbec my intelektuálové můžeme žít. Vždycky jsem se trochu styděl, že nic prakticky potřebného pro lidi moje práce nepřináší. Všichni v těch našich humanitních oborech jsme více méně příživníci na životě společnosti. A já se vždycky snažil, aby to, co píšu, nějak prospívalo vzdělanosti lidí nebo rozvíjení národní kultury. Kultura v tomto smyslu zahrnuje pro mne i vědu. Nikdy se mi nelíbila taková ta l'art pour l'art témata. Dnes už jsem rezignoval a uznávám, že historik může být užitečný aspoň jako zdroj zábavy, i když se zabývá něčím, co já osobně považuji za prkotinu. Ale v době, o které tu píšu, jsem neměl tušení, jaká životní dráha mne čeká.

Kdesi jste poznamenal, že váš otec byl pracovitý člověk a právě tak i maminka – a tak jste podvědomě tíhnul k výběru témat, jejichž zpracování přinese nějaký užitek...

Ano, o to mi opravdu šlo, zvláště od té doby, kdy jsem zjistil, že dokážu dělat vědu. Nezabývat se něčím, co bych nebyl schopen – třeba svému otci – vysvětlit, že má smysl, tedy že to pomáhá něco pochopit – ať už něco současného, nebo minulého.

Vaši rodiče dospívali před první světovou válkou. To znamená, že chodili do školy ještě za císaře pána. Vaše maminka byla dokonce na učení v Teplicích, které byly německým městem. Museli se v nějaké míře naučit německy. Používali aktivně němčinu?

Rakouské školy na českém venkově byly jazykově české a určitě jim na vsi nenabízeli ani dobrovolné hodiny němčiny. Tak to totiž často bylo ve městech. Takže tatínek přičuchl k němčině až za okupace, tedy za druhé světové, kdy cosi, nějaký kurz, musel navštěvovat v továrně. Maminka chodila do české školy, kterou jako mnohé další financovala pro české menšiny Matice školská. Jistě musila být schopná se domluvit takovou tou „Küchendeutsch“, dokázala „šprechtit“ jak se říkalo. Ostatně, do učení v Teplicích šla až po válce a ten salon, kde se učila, byl německý. Od mladých let hodně zapoměla. Když jsem ve škole začínal s němčinou, s chutí se se mnou učila, ne že bych byl potřeboval její pomoc kvůli prospěchu, ale protože ji bavilo učit se mluvnicki, tu neznala, protože němčinu uměla tak, jak mluvili obyčejní Němci pod Krušnými horami.

Váš otec se šel učit strojním zámečnickem do Sedlčan. Ty jsou od Přeborů vzdálené dobrých 20 kilometrů. Každý den se nemohl vracet domů, ale musel tam bydlet. Bydlel u příbuzných nebo v rodině známých? Znáš obdobné případy z první republiky, kdy učni bydleli u svého mistra, často ve velmi provizorních podmínkách...

Samozřejmě tam od pondělí do soboty bydlel, u nějakých vzdálených příbuzných. Ale tak daleko se tehdy chodilo, vždyť nebyla jiná možnost. Ono to tedy bylo možná míň kilometrů, protože se chodilo pěšinami. Nikdy mě ale bohužel nenapadlo se zeptat, jak chodil potmě a v zimě, když byly krátké dny. Myslím si ale, že když napadl sníh, prostě domů nešel.

Měl jste přísně vymezeno, v kterých žižkovských ulicích v okolí bydliště se smíte pohybovat. Bylo by možné určit je topograficky?

To bylo dané válkou, měl jsem úzkostlivou maminku. Bydleli jsme v Lucemburské a další paralelní ulice byly Jagellonská na jedné a Přemyslovská na druhé straně. Nesměl jsem nahoru k tramvaji na Vinohradskou, tehdejší Schwerinovu. Měl jsem povoleny dva bloky východním směrem k Olšanským hřbitovům. Dva bloky dolů severním směrem byl takový parčík či náměstíčko, jmenovalo se Kollárovo, tam se dalo běhat, hrát kuličky nebo panáka. To bylo vše.

Nedávno jsem si prohlížel fotografie okrajových čtvrtí meziválečné Prahy. Musel jsem obdivovat ty staré baráky a činžovní domy, ulice bez aut a dopravního ruchu. Byla to místa, na kterých se odehrávala spousta života, což je dnes nemyslitelné. Jak vypadalo vaše okolí?

U nás na ulici, dnes tam stojí všude auta, byla kromě dlažby na chodníku ještě hlína. Chodníky byly dlážděné jen ze dvou třetin, třetina byla holá půda a v ní byly zasazeny stromy. Mezi nimi jsme si hráli, to bylo normální. Moderní část Žižkova, tzv. Horní Žižkov, nebyl tak starý, tam byly novější domy, některé byly postaveny ve třicátých letech, u nás dokonce protější strana ulice vznikla až na konci první republiky. V té části směrem dolů byly domy starší, stavěné před první světovou válkou, některé měly pěknou secesní fasádu.

Počítalo se v tehdejší zástavbě s hřištěm pro děti nebo parkem?

Přes ulici naproti našemu bloku stál blok, který si postavilo družstvo bankovních úředníků, udělali si parčíky a hřiště, o které se starali, říkalo se tomu „zahrádky“. To znamená, že měli nějakou zeleň, lavičky i něco pro děti. Bylo to ale ve vnitrobloku, tam nás jejich děti nepouštěly, bylo to jejich, to měly jen pro sebe. Myslím, že si to dovedly uhájit i násilím. Nevím, zda to bylo v souladu s tehdejšími předpisy, prostě jsme to brali jako danost, že tam žijí lepší lidé a že tam nemůžeme. Tak jsme si hráli na ulici. Od našeho domu se svažovala ulice ke „Koláráku“, tam se v zimě sáňkovalo. Zvláště za války tam skoro nejezdila auta, leda tak koňský povoz – koně vozili uhlí, dřevo, pivo a také led z Vltavy. I poštovní vozy tahali koníci.

Kde maminka nakupovala a co jste doma jedli?

Přímo v domě v suterénu bylo maličké hokynářství, které provozovala kostnatá vdova, paní Nekvasilová. Pomáhala jí tam nějaká její schovanka, tam jsem později chodil nakupovat i já. Naproti na rohu bylo Bratrství, družstevní obchod, a za rohem další hokynář. Na jaře a v létě se kupovala zelenina u trhovců na Jiřího náměstí, ale jaký tam asi mohl být výběr za války!? Doma se jedlo skromně, jak to odpovídalo přidělovému hospodaření. Maso bylo jen v neděli, ve všední den to bylo složitější, protože tatínek pochopitelně doma neobědval, ale bral si nějaké jídlo s sebou. Proto byly večere někdy jen studené – kousek salámu nebo sýra, nebo chleba se sádlem, často škvarkovým – od strýčka z Předbořic. Ale obvykle uvařila maminka něco teplého, hrách, knedlíky s vajíčkem, bramborové placky se škvarky – „hnětenky“, domácí nudle s mákem, ten byl také z venkova, a potom bramborák, zadělávanou mrkev... Zdá se

mi ale, že převažovala spíš sladká jídla, nudle nebo šklubánky s mákem, lívance, palačinky, svítek, trhanec, žemlovka a na víkend samozřejmě se pekly buchty nebo koláče. Ale nevzpomínám si, že bychom někdy neměli vůbec co jíst, ani si nevzpomínám, že bych si byl dovolil nějaké jídlo odmítnat, jako že mi nechutná. Naopak, základní příkaz zněl „dojídat“!

ŠKOLÁK V LETECH NESVOBODY

Málokdo si libuje ve vzpomínkách na nepříjemná či trýznivá období svého života. Většina lidí je více méně podvědomě vytlačuje z paměti. Na druhé straně se však říká, že některé epizody právě z takových období se někomu vryjí do paměti tak, že je nelze vymazat. To v mém případě neplatí o prožitcích z doby protektorátní. Samozřejmě, moje znalosti tohoto období jsou rozsáhlé, ale naprostá většina z nich jsou znalosti později získané – z četby beletrie, filmů i ze studia. Když oddělím to, co jsem si o protektorátním období později přečetl, hledám jen s potížemi autentické zážitky, které by nebyly poznamenány či převrstveny později získanými informacemi. Zůstane několik velkých šoků či klíčových změn – a pak již jen spousta drobností ze všedních dnů. Jen některé z nich vypovídají o širším dobovém kontextu, a proto možná mohou být pro někoho zajímavé.

Poloha družstevního domu, kam se rodiče nastěhovali, na pomezí dvou městských čtvrtí Žižkova a Vinohrad přinášela některé nevýhody. Ta jedna byl spíš šokem pro rodiče než pro mne, ale zaslouží si zmínku. Když mne rodiče chtěli přihlásit k návštěvě první třídy obecné školy, dověděli se, že volba školy není volná, ale záleží na místě bydliště. Nemohl jsem proto být přijat do pěkné, výstavné školy na náměstí Jiřího z Poděbrad, kam jsem to měl nejbliž, protože ta stála na území úřednických Královských Vinohrad, kdežto mojí adresou byl proletářský Žižkov. To bylo pochopitelné, ale méně pochopitelné bylo, že jsem nemohl chodit ani do rovněž pěkně vystavěné školy v Lupáčově ulici, kam jsem to ze žižkovských škol měl nejbliž. Musil jsem začít svá školní léta ve vzdálenější staré škole, která stála vedle žižkovské radnice na Havlíčkově náměstí. Byla to, a zřejmě je dodnes, ponurá budova s úzkými chodbami, jen ty primitivní záchodky už jistě přestavěli. Úzkými okny se do tříd dostávalo jen pomálu světla, jejich stěny byly temné, lavice otlučené. S nelibostí si toho povšiml i prvňáček, který rozhodně nebyl rozmazlený.

Tuhle nepříjemnost vyvážila osobnost vlídného pana učitele Macka, kterého jsem měl rád, a myslím, že i on měl rád nás. Po něm přišla ve třetí třídě vyschlá, zlostná paní učitelka Sýkorová, kterou jsem rád neměl – možná prostě proto, že se tak lišila od pana učitele. Neláska byla opěťovaná a výsledkem bylo, že na konci čtvrté třídy sdělila rodičům, že mne nedoporučí k přijímacím zkouškám na gymnázium. Můj prospěch při tom nebyl nijak špatný, ale přece jen mé vysvědčení zdobily vedle jedniček také dvě dvojky – z krasopisu a kreslení. Odešel jsem tedy pokračovat do měšťanské školy v Palackého ulici.

Z prvních pěti let školní docházky si nepamatuji nic, co by stálo za vyprávění. Snad za to může skutečnost, že ona léta vskutku nepatřila k těm, na něž bych rád vzpomínal. Většinu svých spolužáků z obecné školy si vybavuji jen velmi mlhavě, zůstalo mi v paměti jen několik málo jmen a ještě méně tváří. S většinou z nich jsem se přestal vídat v okamžiku, kdy jsem odešel na měšťanku, a se zbytkem poté, co jsem byl přijat na gymnázium. Jistě, hráli jsme si, ale ani na ty společné hry mi nezůstala žádná výrazná vzpomínka. Možná, že to bylo tím, že v ulicích hustě zastavěného Žižkova nebylo moc prostoru ke kolektivním hrám, možná, že prostě okupační atmosféra dětským hrám nepřála. A pozvat si spolužáka domů? To bylo mimo obzor představitosti většiny z nás, kdo neměli bohaté rodiče. V prostředí, kde jsem žil, byly salony či obývací pokoje, stejně jako pokoje dětské, vzácnou výjimkou. A ti, kdo takové byty měli, si do nich obvykle nezvali Žižkováky. Ostatně si nevzpomínám, že by nás navštěvoval někdo jiný než příbuzní. V protektorátním období zde ovšem mohla hrát roli také všeobecná nedůvěra mezi lidmi, kteří se blíže neznali. Sousedky si povídaly na chodbě či před domem, otcové rodin se setkávali v hostinci, pokud nepovažovali – jako můj otec – vyseďování v hospodách za cosi nepatřičného a navíc za vyhazování peněz, jichž bylo u nás věru málo. Jen tři či čtyři obyvatelé našeho velikého domu občas večer přišli a poseděli u stolu v kuchyni.

K ukončení obecné školy je třeba připomenout něco z již zapomenutých reálií. Podle okupačního školního systému měli žáci ve čtvrté třídě tři možnosti. Ti nejméně nadaní měli dokončit školní docházku během dalších čtyř (nebo snad jen tří?) let a potom jít do zaměstnání, což znamenalo ztratit jakoukoli možnost dalšího přístupu ke kvalifikaci. U nás doma se říkalo, že ti mohou jít leda k lopatě. Ti nadanější měli přejít bez zkoušky, jen na základě

vysvědčení a doporučení učitele na měšťanskou (tehdy se říkalo „hlavní“) školu a potom případně se dostat na nějakou odbornou školu nebo do učení. Ty s nejlepším prospěchem mohl učitel doporučit na gymnázium, kam ovšem bylo ještě třeba dělat přijímací zkoušku. Vzhledem k tomu, že nacistická okupace byla založena na vizi poněmčení českého národa a likvidaci české inteligence, měl být počet žáků českých gymnázií co nejmenší.

Nejednou se mne mladí studenti a doktorandi skoro už z generace mých vnuků ptali, jak se vlastně žilo za německé okupace. Každá celková charakteristika bude zavánět učebnicovým zjednodušením či pozdější fabulací. Zůstanu tedy jen u drobných epizod, které se mi z mozaiky vzpomínek zachovaly a které mi připadají dodnes příznačné pro dokreslení doby. Nebude to systematické, ale zato autentické.

Můj nejstarší zážitek se vlastně týkal fašismu a bylo by to spíše humorné – kdyby nešlo o tak vážné věci. K mým nejranějším vzpomínkám z ještě předškolního dětství totiž patří setkání se jménem Franco. Poslouchal jsem jednou rozhlas, kde se ve zpravodajství ze španělské občanské války hovořilo o tom, že Francovy jednotky byly poraženy (i takové epizody se v občanské válce zřejmě odehrály). Mně toho pana Franca bylo líto, že prohrává, a řekl jsem to mamince, která mi tak nějak důrazně řekla něco hanlivého o Francovi – a že to je zlý člověk a není proč ho litovat.

Mnichov a okupace

Velkou událostí dětského života se stal Mnichov. Zajisté, ke vzpomínkám patří ta mobilizační atmosféra, vzrušení rodičů i lidí na ulicích. Ale také komický obrázek jednoho ze strýců, který nás v době mobilizace navštívil v uniformě, a ta se mu legračně nedopínala přes tlusté břicho. V rodině mé maminky se důsledky Mnichova dotkly bezprostředně téměř všech. Tři její sestry totiž žily v té době v pohraničí v okolí Duchcova a Teplíc. Další sestra byla v Libkovicích provdána za Němce, několikrát jí němečtí výrostci rozbili okna, ale směla zůstat a provozovat dál mlékařský krámk, aniž by se musila přihlásit k německé národnosti. Ostatní tři tety se ovšem s rodinami musely v chvatu odstěhovat a prvním místem, kde dvě z nich našly útulek, byl náš maličký byt. Pro rodiče i tety to byl zajisté otřesný zážitek, ale já musím přiznat, že těch pár dní či týdnů byly pro mne zážitkem vzrušujícím. Dospělí

spali na podlaze, já s maminkou v posteli, všude bylo plno halasu a hlavně, s tetami přijely i dvě moje sestřenice, trochu starší než já, ale pro mne, jedináčka, to byla radostná změna. Zajisté, moc mne zlobilo, že se sestřenice nechtějí zahazovat s šestiletým klukem, vymyslely si dokonce svůj holčičí jazyk, kterému jsem nerozuměl.

Rodina jedné tety našla trvalé ubytování u příbuzných na Vysočině, druhá zůstala a na několik let získala její rodina povolení bydlet téměř do konce války ve sklepní místnosti našeho domu. Často k nám večer přicházeli zahrát si karty nebo prostě jen tak na kus řeči. Zní to paradoxně, ale mně připadá, že nikdy později již u nás nebylo tak rušno i veselo, jako v oněch prvních dvou třech letech okupace. Pokud se nemýlím, vnímali vyhnání příbuzní svůj osud nikoli jako dílo nacismu, ale jako dílo Němců, občas padlo jméno některého německého souseda, který se na jejich vyhnání nejednou s chutí podílel. Vzpomínali však i na jiné Němce, s nimiž zřejmě měli dobré vztahy a o jejichž osud se zajímali zřejmě i v době okupace, i když zprávy tohoto druhu byly asi sporadické.

Další setkání s nacismem, přesněji řečeno s okupací, byly již bezprostřední. Moje cesta do školy vedla přes dnešní Táboritenskou ulici, jednou z dvou hlavních ulic Žižkova, kudy jezdila tramvaj do centra. Když jsem se k ní jako prvňáček jednoho deštivého březnového dne přiblížil, nemohl jsem ji přejít, protože tudy jela nekonečná kolona německých vojáků na motocyklech a v automobilech. Bylo to ohromující, ale mým základním pocitem byl strach, že přijdu pozdě do školy. A možná i dopal na projíždějící vojáky, že jsou toho příčinou. Ten strach si dobře vybavuji i dnes, asi proto, že jsem si jej později stále znovu připomínal. Naproti tomu jsem zapomněl, zda jsem skutečně přišel pozdě. A kdo ví, možná, že tehdy vyučování odpadlo.

Pozdější prožitky z let okupace, která následovala, mají spíše povahu zážitků z každodennosti. V paměti mi však zůstal také jakýsi celkový pocit, v němž převládaly – mám-li to označit pouze třemi slovy – strach, nedůvěra a vzteklý vzдор. Hlavně to asi byl strach vyvolávaný zprávami o zatýkání českých lidí. Ty seznamy popravených se četly v pouličních tlampačích. Mnohem později jsem to viděl v nějakém našem filmu o okupaci a hned se mi vybavilo dětství. Přesně tak děsivě to znělo v ulicích.

Ale ten strach si pamatuji z doby předtím. Začalo to již po 17. listopadu, dva moji bratrance, oba medicí, patřili k oněm

studentům, které nacisté vybrali z kolejí a deportovali. Dlouho se nevědělo, co se s nimi stalo. Jiná podobná vzpomínka je tupý děs jednoho dne během heydrichiády, kdy „si přišli“ pro rodinu jednoho souseda přímo v našem domě. Po válce se říkalo, že snad i u nich se po nějaký čas prý skrýval někdo z parašutistů. K nedůvěře mezi lidmi sváděly především kolující pověsti o provokatérech, kteří obcházejí a vydávají se za odbojáře, aby tak přivedli do neštěstí vlastence, kteří jim uvěří a pomohou. Mnohem později, po válce jsem se dověděl, že takového zvěsti dávali šířit sami okupanti: byla to součást nacistické psychologické války proti odboji. A vztek – ten se postupně obracel v abstraktní rovině proti všemu německému a v konkrétní rovině proti těm dobře oblečeným a arogantně nevšímavým Němcům a jejich neméně nafoukaným a stejně dobře oblečeným dětem. Ti se usazovali zejména v moderních domech (do bytů po Židech, jak se doma říkalo) na Královských Vinohradech, které začínaly na opačné straně naší ulice. Obecně se vědělo, že dostávají mnohem větší dávky nedostatkových potravin než my.

Doma však při všem tom vlastenectví žádná paušální protiněmecká nenávist nepanovala. Vždyť celá polovina mých příbuzných – ti z maminičiny strany – vyrostla mezi německým obyvatelstvem v pohraničí, měli tam řadu známých a přátel a věděli, že hranice mezi českostí a němečtím – dnes bych řekl mezi českou a německou identitou – nebyla nijak jednoznačná a hlavně nebyla hranicí nenávisti. Doma se mluvilo o „slušných Němcích“, a také o českých sousedech, kteří zůstali v pohraničí, kteří se „dali k Němcům“, což se neschvalovalo, někdy dokonce odsuzovalo, ale spíše se o tom hovořilo s jakýmsi pohrdavým pochopením, někdy i s lítostí.

Vedle oněch tří základních pocitů si z okupačních let pamatuju spoustou drobných epizod, z nichž většina nestojí za to, aby byla zaznamenána, některé však mohou trochu dokreslit obraz doby. Byl zde jeden zážitek, který si vybavuji vlastně až nyní. Byl to zážitek temnoty. Po celou válku platilo povinné zatemnění oken, radikální omezení veřejného osvětlení ulic a nutnost vybavit reflektory automobilů speciálními chrániči. Měli jsme ruční baterky, dokonce byly k dostání i baterie, nevládla totální tma, ale temné příšeří, které bylo možná tísnivější než ona tma. A navíc, nevzpomínám si, že bych byl směl chodit ven za tmy, takže v zimních měsících jsem se vlastně vůbec nedostal ven. Dnešní

mladá generace by asi byla z takového zážitku natolik vyvedena z míry, že by se houfně vrhala do ordinací psychiatrů.

Pokud bych měl ty mozaikové kamínky seřadit chronologicky, na počátku byly nákupy zásob, zahájené asi bezprostředně po okupaci, či spíše po vypuknutí války. Maminka mne vláčela po obchodech, ani ne tak potravinářských, jako především textilních. Jako švadlena považovala za nutné nakoupit co nejvíc kvalitních látek, a protože tomu rozuměla, nebrala šmahem všechno, naopak dlouze vybírala. Zásoba látek se ve válečných (a zřejmě i v poválečných) letech hodila, jasně si vzpomínám, že přispěly k ošacení celého příbuzenstva. „Předválečná látka“ – to byla visací kvalita.

Dne 28. října 1939 se rodiče rozhodli demonstrovat své české tóny, že si nasadili na klopou trikolory, mně na hlavu čepici „masaryčku“ a vyrazili do centra. Tenkrát se to nezdálo daleko a běžně se chodilo pěšky „dolů do Prahy“. Cestou jsme kdesi na třídě pojmenované po první válce podle maršála Focha a za okupace podle maršála Schwerina, potkávali skupinky lidí, kteří se vraceli z Václavského náměstí a říkali cosi o německých vojácích a střílení. Když pak někdo mým rodičům zvýšeným hlasem řekl, „toho kluka tam nevodte“, usoudili, že Václavské náměstí skutečně nebude vhodné místo pro děti a vrátili se domů. Nevím, kde ta čepice skončila.

Z následujících let stojí za zmínku epizoda, která se příznačně spojuje s obrazem Němce. Jednou, když jsem s maminkou šel nakupovat, oslovil ji na náměstí Krále Jiřího, kterému jsme říkali a říkáme „Jiříák“, německý voják. Pozdravili se, podal jí ruku (druhá ruka mu chyběla nebo ji měl na pásce) a dali se do řeči. Česky. Mně to bylo strašně nepříjemné, trapné, styděl jsem se a stoupl si stranou a tvářil se, jako bych k nim nepatřil. A tak jsem z rozhovoru zaslechl jen málo, hovořili hlavně o tom, jak žijí společně známí, a zapamatoval si jedině, že říkal, jak to je na frontě hrozné a že Rusové bojují beze strachu „jako zvířata“. Samozřejmě jsem pak maminku podrobil výslechu, co to setkání má znamenat, a dověděl jsem se, že ten voják byl synem dobrých známých její rodiny, Čechů, snad dokonce sousedů v pohraničních Košťanech. Ti se rozhodli „optovat pro Němce“, aby nemusili odejít z pohraničí. Jejich syn pak byl v důsledku rozhodnutí svých rodičů – již jako říšský Němec – odveden na ruskou frontu.

Na obecné škole

Z toho, jak okupace a válka pronikaly do života žáků obecné školy, mi utkvělo jen málo. Měli jsme tam jednoho spolužáka, který se deklaroval jako Němec, chodil pěkně oblečený, v létě do kožených kratošů, mluvil perfektně česky, ale ráčkoval, ignoroval nás (a my jeho) a říkalo se o něm, že půjde na německé gymnázium. Zcela se od něj lišil jiný německý spolužák, se kterým jsem měl společnou cestu domů, protože bydlil ve vedlejší bloku, a dost jsme se kamarádili. Jmenoval se Hahn, chodil stejně ošuměle oblékaný jako já a nemluvil o sobě jako o Němci. Jednou mi důvěrně sdělil, že Němci (ale možná, že říkal „oni“) jeho tatínkovi nemohou nic udělat, protože je svobodný pán „von Hahn“, tedy šlechtic. Když jsem to říkal doma, nelíbilo se jim, s kým se přátelím, protože v Hahnovi viděli přece jen Němce, a komentovali to posměšně: jeho tatínka totiž často vídají na procházce, a podle toho, jak se oblékal, prý rozhodně nevypadal na to, že je „von“. Když jsem odešel na měšťanku, už jsem ho ani nevidal, nevím, kdy vlastně zmizel z naší ulice, možná to bylo ještě před rokem 1945.

Úplně jinak vypadaly styky se spolužákem Koubeckým, jehož rodiče byli, jak se u nás doma říkalo, „vlajkaři“, protože jsem byl varován, abych si na něj „dával pozor“. Jelikož však jsem s ním ve čtvrté třídě byl posazen do jedné lavice, nemohl jsem se rozhovorům vyhýbat. Bylo to v době nacistické expanze a pak útoku na Sovětský svaz. Tak jsem od něj vyslechl mnohé z toho, co se říkalo u nich doma, ale pamatuju si snad jenom to, jak se radoval z německých vojenských úspěchů. Také říkal, že Němci ovládnou a zorganizují jednotnou Evropu a Rusy zaženou za Ural a tam je nechají, ať si dělají, co chtějí. V těch dětských rozhovorech bylo již třeba jisté ostražitosti a možná již tehdy jsem se naučil naslouchat fanatickým blábolům a ohavnostem, aniž bych s nimi polemizoval, poněvadž jsem si uvědomoval, jak riskantní by to bylo. Určitě mi doma říkali, abych si ve škole dal pozor na jazyk a neříkal nic proti Němcům a také nic o tom, co se říká doma, ale to si jen domýšlím, konkrétně si na to nevzpomínám.

Můj vztah k tělocviku, zejména pak ke gymnastice, nebyl nikdy vřelý. Začal jsem nicméně pravidelně navštěvovat tělocvičnu, myslím již od roku 1940. Bylo to na přání, či spíše příkaz rodičů a mělo to důvody vlastenecké. Jednoho dne se u nás zastavil

jeden ze sousedů, někdejší sokolský funkcionář, který pološep-tem sdělil rodičům, že důstojníci někdejší československé armády vytvořili tělocvičný spolek a že je potřeba je podporovat. Tehdy jsem to nechápal, ale dnes je jasné, že šlo o to, umožnit jim získat nějaký zdroj obživy. Ten rozhovor jsem vyslechl, a proto navštěvovat hodiny tělocviku bylo pro mne cosi jako podpora podzemního hnutí odporu. Smířilo mne to alespoň dočasně i s nenáviděnou hrazdou a koněm na šíř.

Strach a nedostatek

V době nástupu Reinharda Heydricha do úřadu říšského protektora slavila naše rodina radostnou událost: narodil se mi mladší bratr Pavel. Jako mnohem starší bratr jsem mu byl spíš náhradním pečovatelem za rodičovskou péči. Posílali mne ven jezdit s kočárkem, musil jsem se naučit vařit elementární dětské pokrmy, jako je krupicová kaše, a vyrábět šťávy pro mimino. Asi se mi to moc nelíbilo, ale dnes vidím, jak to bylo pro můj budoucí životní styl důležité: navždy jsem pak považoval pomoc v kuchyni za samozřejmou součást rodinného života.

Zmínil jsem se již o strachu, který byl v době heydrichiády všudypřítomný. Kromě seznamů popravených, které byly vyvěšeny všude, kam se člověk na ulici podíval, se na šíření strachu silně podílel také rozhlas. Soudím tak podle toho, že v oné době rodiče rozhlas téměř nezapínali a pokud, rozčílilo to tatínka tak, že zase přijímač vypnul. Snad proto marně lovím z paměti vzpomínku na zprávu o vyhlazení Lidic. Jistě se o tom doma vědělo, ale možná, že to rodiče v mé přítomnosti neprobírali. Dověděl jsem se o tom až později jako o tragédii, která se stala v minulé době. Zato však celý dům sledoval poslední dějství jiné tragédie – posledního zápasu parašutistů. Vědělo se, že celý prostor kolem Karlova náměstí Němci uzavřeli, bylo to ostatně nedaleko od našeho bydliště. Přicházeli sousedi nebo jejich známí, kteří slyšeli střelbu, jedna sousedka přinesla zprávu, že tam Němci nasadili hasiče. Snad si to pamatuji proto, že mi tehdy nebylo jasné, k čemu vlastně Němci potřebovali hasiče.

V letech po heydrichiádě jsem dvakrát trávil pololetní prázdniny u strýčka a tety, kteří po vyhnání z pohraničí našli útočiště u strýčkovy rodiny ve vsi nedaleko Světlé. Ubytovali je ve výminkářském domku a strýček, brusič skla, tam dostal dobrou

kvalifikovanou práci ve sklárně. Já tam rád chodil a díval se s obdivem na precizní práci šikovných lidí. Na nepohodlí, zkažený vzduch a hlavně strašný zvuk brusek byli zřejmě od mládí zvyklí. Kromě běžných událostí jako zabíjačka, sáňkování na návsi či prohazování zasněžené silnice si zaslouží zmínku epizoda asi z poslední válečné zimy. V okolí vesnice se skrývali partyzáni a vesničané jim pomáhali. Některé znali, jiné nikoli, takže důvěřovali i těm, kteří se odvolali na některé jejich známé. Tak se vyprávělo, že k jedné rodině přišel požádat o přístřeší neznámý muž, který se představil jako partyzán, kamarád těch, které znali. Vyhověli mu a následující den si pro ně přijelo gestapo. Ten údajný partyzán byl provokatér. Následně dospěli debatovali o morálním problému: je správné odmítnout pomoc někomu jen proto, že ho neznáme? A také, jak poznáme pravého partyzána?

Dokonce i všední dny života v našem domě byly poznamenány tíživou atmosférou strachu a nedůvěry. I sousedky, které se léta znaly, hovořily spolu na chodbě šeptem, a to zvláště od heydrichiády. Většinou se ovšem lidé ve velkém činžáku, kde bylo sto bytů a bytečků, míjeli jen s pozdravem. Uvolnění ve vztazích mezi obyvateli domu možná nastalo v posledních dvou letech války, když začaly letecké poplachy. Povinně se musilo chodit „do krytu“, jež ovšem v našem domě nahrazovala chodba v suterénu. Hodiny trávené v obavách, které ovšem zprvu nebyly nijak dramatické, sbližovaly sousedy, kteří se znali jen od vidění.

Každý z mých vrstevníků má ve vzpomínkách spojeno období okupace s přidělovým systémem „potravinových lístků“ a s nedostatkem zboží, hlavně potravin. Zajisté, jídlem se šetřilo a stravovali jsme se podle pravidel, která byla na hony vzdálená dnešním představám o zdravé životosprávě. Nicméně, nezdá se, že by se to bylo trvale podepsalo na zdraví někoho z nás. Maminka navíc dokázala vykouzlit dobroty i z toho mála, co skýtaly potravinové lístky. Ale o tom jsem už psal. A to se ještě upravoval dětský jídelníček pro mého malého bratra, ale nezdá se mi, že se to s dětskou stravou bralo tak vážně jako dnes. Velkou pomocí bylo přilepšení, které jsme dostávali z venkova: výpomoc od strýčka sedláka – hrnec sádla, vykrmená husa na Vánoce a obvykle i „výslužka“ z tajné zabíjačky. Čas od času mne poslali na nádraží, abych vyzvedl králíka, kterého nám poslal

tatínkův bratr – výpravčí v jihočeských Braníciích. Posílali ho tajně, bez dokladů, ale nikdy se neztratil, i když králičí maso bylo velmi nedostatkové zboží. A vydali mi ho jen na jméno. Poctivost a solidarita starých železničářů...

Vazba na venkov měla pro mne větší význam v něčem jiném: díky ní jsem jednou za rok vstupoval do jiného světa, který se tak lišil od smutné okupační Prahy. Bylo to o prázdninách, kdy jsme jezdili pomáhat při žních na tatínkův rodný statek v Předbořicích. Byla to činnost oboustranně výhodná. Na statku byla v době, kdy čeledi bylo stále méně, vítána každá pracovní síla: tatínek na poli, maminka v kuchyni, a dokonce i já jsem byl pověřován rok od roku stále náročnějšími úkoly: od husopasa přes pasáčka krav jsem to dotáhl až na pomocné práce při žních, jako bylo děláni povřísel či pohrabování trávy při otavách. Naopak pro Pražáky byl ten proviant vždy vítán jako doplněk k dávkám na potravinové lístky. Sám prožitek venkova, který byl plný světla a zeleně, a hlavně dětských her se stejně starým bratrancem, s nímž jsme si rozuměli a tvořili nerozlučnou dvojku, byl snad nejradostnějším zážitkem období okupace. Jasně si vzpomínám, že mi vždy bylo do pláče, když jsme se na konci prázdnin vraceli a já se od zastávky tramvaje podíval na to bezútěšné kamenné moře šedivých činžáků a říkal si: v tomhle zase budu muset žít celý rok.

V posledních válečných letech skýtala také okupovaná Praha nezapomenutelné prožitky a chvíle napětí. Jednou z nich bylo sledování spojeneckých bombardérů. Věděli jsme, že bombardují německá města – a těm jsme to se spontánní iracionální krutostí přáli. Proto jsme se na hučící letadla (a často bylo slyšet právě jen ten hukot) dívali jako na pozdravy ze země svobody, jako na fenomén, na který jsou Němci krátcí. I ty povinné odchody do suterénu, který nahrazoval kryt – byly vlastně pro nás kluky docela zábavné. Pak k tomu ještě přibyl nadšeně sledovaný „materializovaný“ pozdrav v podobě třípytících se aluminiových proužků, které západní letci shazovali, prý aby zmátli protiletadlovou obranu. Zábavné to ovšem přestalo být v únoru 1945, kdy doopravdy začaly padat pumy na Nové Město a Vinohrady, poslední shozená asi 200 metrů od našeho domu. Byl jsem se tam podívat a dodnes mám před očima postel, která zůstala viset na zbytku podlahy někde ve třetím patře zcela zničeného domu.

Dlouho se pak u nás v domě debatovalo o tom, proč asi ti západní piloti shodili bomby na zcela civilní cíle ve městě, které přece nebylo německé. Nejčastěji se říkalo, že zřejmě muselo dojít k záměně, že si to ti letci spletli. Méně pochopitelné bylo ovšem řádění amerických letců – „kotlářů“ v posledních měsících války, kteří při svých útocích na vše, co se po silnicích či kolejích hýbalo, nedělali rozdíl mezi Němci a našinci ani mezi vojáky a bezbrannými civilisty. To se mezi příbuznými na venkově dost odsuzovalo.

Na gymnázium

Moji školní docházku „na měšťanku“ považovali rodiče za pouze dočasné řešení a rozhodně chtěli dosáhnout toho, abych byl z prvního ročníku měšťanky přijat k přijímacím zkouškám na gymnázium. Nebylo to snadné a stálo je to, zejména pak maminku, spoustu starostí a možná i ponižování. I když mne z měšťanky díky výbornému prospěchu doporučili ke zkouškám na gymnázium, byla přihláška vrácena, tedy ještě před zkouškou zamítnuta.

Škola, kam mne přihlásili, bylo klasické gymnázium v Kubelíkově ulici na Žižkově, kde se po osm let vyučovala latina a na vyšším stupni navíc starořečtina. To rozhodnutí zajisté nevyjadřovalo zálibu mých rodičů v antické kultuře. Důvody byly prozaické: gymnázium v Kubelíkově ulici bylo nejbližší k našemu bydlíšti, blíž než předtím obecná škola i měšťanka a již pátý rok tam úspěšně studoval můj bratranec Jiří Vočka, který bydlel v našem domě.

K tomu, aby byl uchazeč přijat k přijímacím zkouškám, zřejmě nestačilo jen doporučení školy a výborný prospěch. Když škola (či snad spíše ministerstvo) přihlášku vrátila, vložila se do toho teta Vočková a rozhodla se využít – jako matka výborného studenta tamního ústavu – svých dobrých vztahů s profesorským sborem. Zaslala za jedním z nich Ferdinandem Smrčkou a požádala ho o pomoc. I když rozhovory o těchto aktivitách šly pochopitelně mimo mé uši, zaslechl jsem její vyprávění, že mu svoji žádost o pomoc vysvětlovala mimo jiné tím, že moji rodiče jsou „dobří Češi“. Byla to možná jedna z tisíců epizod, které jsou příznačné pro české dvacáté století: rok po heydrichiádě se matka jednoho ze žáků přimlouvá za přijetí jiného žáka na gymnázium,

kteře mělo být nástrojem germanizace, a činí tak se zdůvodněním, že jeho rodiče jsou „dobří Češi“. Ostatně, profesor dějepisu Smrčka se stal po osvobození ředitelem našeho gymnázia a jedním z mých nejoblíbenějších profesorů. Nevím a nikdy se nedozvím, zda to byla jeho přímluva nebo rozmar někoho jiného, co rozhodlo o tom, že jsem se jednoho červencového dne přece jen směl dostavit k přijímacím zkouškám. Ta mimořádnost byla vyjádřena i formálně: každý z pětaticeti uchazečů nosil na šňůrce kolem krku kartičku se svým číslem, které dostal podle abecedy, ale já dostal, jako poslední připuštěný ke zkoušce, tu s nejvyšším číslem 35.

Až do této epizody mne případná cesta na gymnaziální studia zajímala leda jako poslušného syna, jenž plní vůli rodičů. Když jsem se však dověděl, že mne vlastně nechťeli a že nastupuji k přijímací zkoušce jen jaksi z milosti, navíc na posledním místě, působilo to na mne jako motivující šok. Jasně si vzpomínám, jak jsem vyrazil k přijímacím zkouškám s bojovným odhodláním dokázat, že mi křivdili, když mně nechťeli dát šanci, a že nejsem nějaké protekční dítě. Zkoušky trvaly od rána do večera, což jsem spisoval, psal diktáty, z čehosi mne zkoušeli a já s vervou odpovídal, předváděli jsme na dvorečku za budovou svoji atletickou zdatnost. Po celou dobu jsme zůstávali očíslovaní a pohromadě. V paměti se mi v konkrétním detailu zachovala vlastně jen jediná část zkoušky – to když si nás jednoho po druhém zvali do místnosti, kde nám jeden mladý pán pod dohledem dalšího, šedovlasého, měřil rozměry lebky a prohlížel si náš profil proti oknům. Zřejmě jsem rasově obstál a asi také při tom zkoušení udělal málo chyb, takže jsem byl přijat, dokonce jsem se umístil jako pátý. Být pátý nejlepší z pětaticeti již předem vybraných – to mi dodalo sebevědomí: do té doby jsem se nepovažoval za výborného žáka a vlastně jsem o to ani nestál.

Přijali většinu uchazečů, a tak již tehdy mi vrtalo hlavou, čemu tak dlouhé zkoušení vlastně mělo sloužit, když nejvíc zájemců bylo vyloučeno předem tím, že jim nebylo vůbec povoleno se ucházet. A to jsem tehdy ani nevěděl, že rok před námi se vybíralo ještě důkladněji: zavřeli uchazeče na dva dny do jakéhosi internátního soustředění. Teprve později a postupně jsem tu přepečlivou výběrovost pochopil. Rodiče mne, aniž to tušili, přihlásili na gymnázium, které se mělo podle nacistických plánů stát modelem nového protektorátního gymnázia, které mělo

germanizovat českou inteligenci. Pro nás, nic netušící začínající gymnazisty, musilo stačit sdělení, že gymnázium, kam jsme byli přijati, dostalo hrdý titul „Musteranstalt“, tedy vzorný ústav. A že si toho máme vážit a pilně se učit.

* * *

Píšete, že vaše znalosti dějin protektorátu pocházejí kromě četby beletrie a filmů i ze studia. Vy jste později protektorátní dějiny nějak studoval?

Dělali jsme přece během studia na fakultě povinné zkoušky z nejnovějších dějin. Povinná výběrovka byla také Velká vlastenecká válka, kterou přednášel hostující sovětský docent Klimov. První republika se na gymnázium učila až v oktávě a jen velmi stručně i protektorát. V obecných dějinách na fakultě to byla druhá světová válka, třeba jak se pohybovaly jednotlivé fronty. Všechno to bylo součástí povinného penza, navíc jsem potom nikdy nic vědeckého nečetl, samozřejmě ovšem jsem si občas něco jen tak prolistoval, abych byl v obraze.

Lidé se často chovají v některých situacích velmi podobně, byť je může dělit časový předěl několika desetiletí. Rodiče vám chtěli v rámci možností dát od útlého věku dobré vzdělání. Proč se zlobili kvůli výběru obecné školy? Mezi školami byly takové rozdíly?

Na to je jednoduchá odpověď. Obecné školy měly sice jedny osnovy, ale prestiž byla rozdílná. Škola na „Jiřáku“ neměla pouze hezkou budovu, ale byla považována za lepší. Tuto vinohradskou školu navštěvovali žáci z nóbl rodin. Platila tedy již proto za lepší než školy, kam chodily žižkovské „proletářské“ děti. Snad měla kvalitnější učitele i úroveň výuky. Svým způsobem je příznačné, že si pamatuji jen několik málo ze svých tehdejších spolužáků. Naproti tomu moji vrstevníci, a zejména vrstevnice, s nimiž jsem později chodil na gymnázium, pokud přišli z obecné školy na „Jiřáku“, spolu kamarádili, často i po celý život. Rodiče chtěli, abych měl lepší život než oni. Zmiňuji, že maminka za svobodna chodila šít do tak zvaných lepších rodin. Leccos pochytila ze středostavovské výchovy i mravů a vštěpovala nám to. Například se u nás doma nesmělo klít a mluvit vulgárně, kouřit směl otec jen na záchodě. Nechodilo se do hospody, pivo se nosilo domů, tedy nosil jsem ho od jistého věku já. To jsou drobnosti z tehdejší každodennosti, o kterých se lze jen obtížně dohadovat, zda byly typické či jedinečné.

Sestry vaší maminky, které optovaly pro Čechy, musely v roce 1938 z pohraničí odejít. Krátce bydlely u vás, pak rodina jedné z nich ve sklepní místnosti vašeho domu. Jak k tomu vlastně došlo, že se přestěhovaly do sklepa?

V Praze tehdy vznikla organizovaná akce – uvolněte místa pro vyhnané. Tenkrát byla jiná kvalita bytů než dneska, neříkalo se tomu sklep, ale suterén. Pokud měl suterén okna nad úrovní chodníku, tak se to chápalo jako obyvatelné a lidé tam bydleli i před válkou. V jedné místnosti suterénu byl obchůdek, v další měl dílnu knihvazač, pak ještě mlékařský obchod a v dalších se bydlelo. Nevím, jak to jednání proběhlo, ale prostě se uvolnila jedna místnost, tak se do ní jedna z tet s mužem a dcerou nastěhovali.

A jak vypadaly následující roky? Jakým způsobem pronikala do dětského světa nacistická ideologie? Nakolik jí byla nápomocná škola a učitelé?

Marně si snažím něco vybat. Na obecné škole jsme se od třetí třídy učili německy. První dva roky, za protektora von Neuratha si neuvědomuji žádné výrazné zasahování do výchovy. V běžném životě obecné školy možná ani nebyl pro ideologii prostor. Kantoři neměli potřebu se projevovat nějak pronacisticky. Žižkov zůstal Žižkovem, i když je pravda, že nějaké ulice Němci přejmenovali. Už samo Havlíčkově náměstí, kde stála naše škola. A Havlíčkova socha zmizela. Na druhé straně jsme i jako děti vnímali národní rozdíly. Jakkoliv se to může zdát nepravděpodobné, připadá mi, že jsme na ulici byli schopni na dálku rozeznat, kdo je a kdo není Němec. Hlavně podle obleku. Na Žižkově, respektive v našem činžáku, Němci nežili a všichni Češi na tom byli stejně. Nějaká přehnaná angažovanost by asi nikomu nic nepřinesla, nápadné projevy kolaborace byly mimo moji zkušenost. Jistě, maminka si stěžovala na úřady. Když se chtěla sejít se svou sestrou, která mohla zůstat v pohraničí, na hranicích protektorátu a Říše – scházely se někde u Terezína – musela si vyběhat spoustu různých povolení a razítek. Když válka skončila, převlékání kabátů nebylo nijak zřejmé. Napadá mne pouze jeden pán z našeho domu, který se prý projevoval proněmecky a hned po válce se „dal ke komunistům“. To ovšem vím jen proto, že to tehdy rodiče patřičně komentovali.

Když jsem kdysi četl biografii jednoho amerického vědce, tak jsem si uvědomil, jak mohou být zkušenosti s druhou světovou válkou nesouměřitelné. Nejen mezi Evropou, Severní Amerikou a Asií, nýbrž i mezi

západní, střední a východní Evropou. Bylo pro vás válečné období jediným celkem, nebo jste vnímal nějaké předěly?

Prvním mezníkem bylo samozřejmě vypuknutí války. Potom jsem si jakýsi předěl začal uvědomovat od momentu přepadení Sovětského svazu. Do té doby panovala doma deprese, jen se pořád vzdychalo. Wehrmacht vítězil na všech frontách. V roce 1941 se začalo v rodině říkat, že na Rusech si Němci vylátnou zuby, vysvitla jiskřička naděje. Později mi podobnou zkušenost vyprávěl německý profesor Nichtweiss z Rostocku. Předválečný komunista, který padl v Rusku do zajetí. Říkal, že i Němci, kteří původně byli odpůrci Hitlera a volili komunisty, v prvních letech války ztratili naději, že by nacismus mohl být poražen. Po zahájení bojů na východní frontě se u nás výrazně zhoršily přídělky potravin. Do té doby to byl takový zajištěný dostatek v nedostatku, pak to začalo být zoufalé, ale nehladovělo se. Doma se mluvilo o tom, že Němci mají lepší přídělky než Češi. Nešlo však pouze o fyzické strádání, ale také o pocit, že jsme lidé druhé kategorie. Je ale zajímavé, že maminka později, tedy po válce vzpomínala, že za Němců byly sice malé přídělky, ale i na samém konci války byli poražení Němci (nebo čeští úředníci?) schopni zajistit, že každý v obchodě dostane jídlo, na které má lístky. To totiž po válce a zejména po únoru 1948 nebylo tak samozřejmé. Ale vy jste se ptal na předěly – tak jistě hejdrichiáda, Stalingrad a pak vylodění v Normandii.

Lze v tomto smyslu mluvit o politizaci dětského světa, nebo je to váš záměr, resp. přístup k dějinám, ve kterém dominuje primát války a politiky. Jste schopni říci, nakolik válka a politika prostupovala dětský svět nebo vy je do něj z dnešní perspektivy promítáte?

Tady se musím ohradit: v mém přístupu k dějinám dnes určitě nedominuje primát války a politiky. Ale ve svém vzpomínání se snažím reprodukovat naše tehdejší vnímání a to je něco jiného. V dětském světě, na který se ptáte, se jen málo odrážela vnitřní politika ve smyslu, kdo byl ministr nebo, co se dělo vnitropoliticky, protože ono se z pohledu dítěte nic nedělo. Co se však sledovalo, byla válka, jaké jsou pohyby na frontách, zprávy o tom, jak Německo obsadilo Holandsko, jak obsadilo Norsko, tažení do Sovětského svazu atd. To se komentovalo, o tom se mluvilo, sousedi se o tom bavili. Povinně nás ve škole vodili na žurnály. Ale týdeníky se promítaly také před každým filmovým představením, když mne tam občas rodiče vzali. Tam se ukazovalo, co se dělo na frontě. Určitě to pronikalo do myšlení lidí. To se dotklo i nás dětí. Někdy v zimě 1944 jsem šel a koupil si velikánskou mapu, kde jsem sledoval, jak se fronta pohybuje. Do válečného

světa jsem byl hodně vtažený. Se sousedy se ani tak nepolitizovalo, jako spíše s příbuznými. Přijely tety, tak se to pořád probíralo. Teď když to říkám, mě napadá, že se tenkrát hodně cestovalo – tedy vlakem nebo autobusem. Do Předbořic každoročně, to nás prvé roky protektorátu vozil nějaký pán Vála ze sousední vesnice, měl velkou Valtrovku a s ní jako by taxikařil. Pak ale nedostával benzin, jezdilo se narvanými autobusy a to bylo vždy drama. Do Poděbrad za tetami se jezdilo vlakem z někdejšího Denisova nádraží, co už na Těšnově nestojí, trvalo to dvě hodiny, to si ještě pamatuju skoro všechny zastávky.

Byla nutná nějaká forma obezřetnosti? Rozlišovali lidé, komu důvěřovat více a komu méně? Jak to vůbec poznali? Vštěpovali rodiče dětem, aby mlčeli o tom, co se říká doma?

Dá se to tak říci, také jsem doma slyšel „před nikým o tom nemluv“ nebo „nikomu to nepovídej“. To je zajímavý fenomén, jak spolu lidé mohli komunikovat, a i když se neznali, vědět, co si kdo myslí. Ale možná, že lidé, co se neznali, spolu tolik nemluvili. K tomu se družil strach z provokatérů. Učili jste se to poznat druhému na „očíh“, jak se tvářil na různá témata. Za války například z toho, že se dotýčný neprojevoval proněmecky. Leccos se poznalo z narážek. Mezi spolužáky jsme se za protektorátu o politice bavili, ovšem na úrovni klukovské a rozhodně jsme nebyli proněmecky ovlivněni. Z profesorů na gymnáziu byli jeden dva jasně kolaborační. Další se neprojevovali, tak jsme to brali tak, že zastávají národní postoje. V dobrém dodnes vzpomínám i na našeho němčináře. Přestože nás tvrdě dřel, měli jsme ho vždy rádi. Ale o tom všem bude ještě řeč.

Ve vzpomínkách se objevuje otázka provokace, zda je správné odmítnout někomu pomoc proto, že ho neznáme. Vy jste ji postavil jako morální dilema, ale neodpovídáte na ni. Dospěli k něčemu dospělí? Nemám na tu otázku odpověď. Jedná se o příběh z Vysočiny, asi z roku 1944. Slyšel jsem ho na návštěvě u oné tety a strýčka, kteří u nás po Mnichově nějaký čas pobýli a pak se přestěhovali. Němci sebrali v sousední vesnici jednu nebo snad víc rodin jenom proto, že daly nějakému chlapíkovi potraviny pro partyzány. A on to byl provokatér. Fenomén provokace byl dost silně spjatý s válečnými zážitky, doma se o tom mluvilo i v jiných souvislostech také v tom smyslu, že tady máme provokatéry, takže kdyby někdo nadával na Hitlera, tak se toho nechytej. To se objevovalo velice často a pak znova po únoru, zase byl systém politických provokací, o kterém se dost ví. Když o tom tak mluvím, připadá mi,

že strach z provokatérů ve mně nějak podvědomě zůstal velmi dlouho i v dospělém věku.

Mluvíte o vztazích mezi Čechy a Němci, pocitech zneuznání, projevech vlastenectví. Nemůžu se nezeptat na židovské či romské spoluobčany, jejichž většina byla během války vyhlazena. Prarodiče mi s lítostí vyprávěli, jak odvezli rodinu venkovského obchodníka i s dětmi. K vám nějaké podobné příběhy nedolehly?

Jako kluk jsem na venkově dvakrát, třikrát viděl kočující Cikány – o Romech se tehdy nemluvalo – a slyšel od dospělých, že kradou slepice. Byla to kurizita – a to bylo všechno. Židovské spolužáky jsem neměl. Asi proto, že na žižkovskou obecnou školu nešli, ale nevím. Doma se ovšem o Židech hovořilo, ne snad proto, že by v našem domě nebo někde poblíž bydleli, ale proto, že maminka za svobodna často šla u jedné českožidovské rodiny a s tou i později udržovala nějaké styky a pěkně o nich hovořila, jmenovali se tuším Neuschulovi. Někdy těsně po konci války přišla k nám jednou dívka, či spíš mladá dáma. Byla jediná z té rodiny, kdo se vrátil z koncentráku. Bylo to náhle, bez nějakého ohlášení, naši byli překvapení i zmatení. Z toho, co říkala, mi zůstaly v hlavě jen zlomky. Když se jí naši ptali, jak to mohla přežít, říkala, že hlavní bylo chtít to přežít, vůle žít. Říkala, že kdo ztratil vůli přežít, zemřel. Stěžovala si, že jejich byt, který zabrali Němci, teď už zase není volný, ale nějak se jednalo o náhradě. Horší bylo, že jí někdejší sousedi, u nichž si rodiče schovali nějaké cennosti, řekli, že o ničem nevědí. To moje rodiče strašně rozčílilo, z toho, co říkali, jsem nějak vyrozuměl, že se to stávalo častěji. Tu dívku už jsem nikdy neviděl a naši říkali, že se snad naštvála a odstěhovala do ciziny. Zřejmě do Izraele. Když jsme u těch Židů, tak ještě jedna drobnost. Maminka jednou, když vzpomínala na Neuschulovy, řekla: „teda byli to Židi, ale moc hodný lidi“ (možná, že řekla „moc slušný“). Připadá mi to jako výstižná ilustrace české varianty antisemitismu.

ZAČÍNÁJÍCÍ GYMNAZISTA

„Jak ses vlastně dostal na gymnázium? Bylo to přece roku 1943.“ S touto otázkou se na mne někdy v létě roku 1959 obrátili dva kolegové, rovněž asistenti katedry obecných dějin, na rozdíl ode mne členové stranické skupiny. Ptali se vlastně z pověření té stranické skupiny, nebo možná výboru. Zatrnulo mi. V době, kdy stranická organizace na fakultě – přesněji řečeno na katedře dějin

KSČ – zvažovala, zda nejsem ideologicky pokřiven buržoazními historiky, a také, zda nechodím do kostela, to nevypadalo jako nevinná zvědavost. V rozpacích jsem odpověděl, že moji rodiče prostě chtěli, abych studoval a měl lepší život než oni. Nevím, jak se to projevilo v mém kádrovém profilu, možná jsem je odzbrojil poukazem na svůj proletářský původ.

Dnes si ten rozhovor připomínám, když se snažím vysvětlit něco, co se mi tehdy před téměř osmdesáti lety zdálo být samozřejmé: proč moji rodiče, oba bez vyššího vzdělání, tolik usilovali o to, abych se dostal na gymnázium. Musili přece počítat s tím, že udržovat z jednoho platu syna na studiích je bude stát nemalé odříkání. Zajisté, projevila se v tom představa, o níž dnes vím, že patřila k českým stereotypům, a sice, že vyšší vzdělání je něco úctyhodného a navíc, že se člověku bude dařit líp, když bude mít maturitu. Zaznívalo také, že vzděláním se udrží národ, snaha nedat se, nepodlehnout německví. A samozřejmě snaha získat pro nadaného syna vzdělání navzdory okupantům – tak se alespoň o tom doma mluvilo – „přece ze sebe nenecháme (*míněno MY jako národ*) udělat kopáče“.

Pokud rodiče pochybovali o správnosti rozhodnutí nasměrovat mi životní dráhu k vyššímu vzdělání, přesvědčila je tak zvaná psychotechnická zkouška, na kterou nás škola poslala v kvartě, aby se zjistily naše studijní předpoklady. Tedy zda naše IQ je natolik vysoké, abychom mohli pokračovat na vyšším gymnáziu. Obdrželi a uschovali si osvědčení, které potvrzovalo velmi nadprůměrné nadání a jednoznačné předpoklady pro další studium.

Gymnázium v Kubelíkově (dříve: Libušině) ulici bylo založeno roku 1903 a bylo to gymnázium svým zaměřením tak zvané klasické. Sama budova byla hrdou demonstrací sebevědomého českého měšťanstva. Světlé široké chodby, reprezentativní schodiště s mramorovým obložením, velké prosvětlené třídy, kde jsme se netísnilo jako na měštance – to vše jsem už při přijímačkách vnímal (po zážitku ze starých žižkovských škol) asi jako venkovan, který poprvé navštívil barokní kostel ve velkém městě. V tom novém prostředí se i profesori (ostatně již ten titul!) zdáli jako vznešenější bytosti. Chodili vybraně oblečení, vykali nám, což nás na jedné straně povznášelo a do jisté míry snad i zavazovalo ke slušnému chování, na straně druhé nám to ale demonstrovalo patřičný odstup mezi námi a pány profesory. O škole hovořili